

Petjades d'una guerra

1936-2009

**Juan Isidro Borrás,
un adolescent en la
Guerra Civil Espanyola:**

**La seua vida,
la nostra història**

Memòria del treball de recerca

Guillem Tena i Vidal

Tutora: Dolors Vidal i Segarra

Institut Manuel Sales i Ferré

Curs 2009-10

Ulldecona

Guillem Tena i Vidal

Petjades d'una guerra

1936-2009

La vida de Juan Isidro Borrás,

un adolescent en la

Guerra Civil Espanyola:

la seua vida, la nostra història

NOTA: He eliminat totes les imatges d'aquesta memòria i els annexos perquè ocupaven més de 8 Mb.

ÍNDEX

MEMÒRIA DEL TREBALL DE RECERCA.....	7
INTRODUCCIÓ.....	8
OBJECTIUS.....	10
METODOLOGIA DE TREBALL.....	15
PROCEDIMENT	17
CONSIDERACIONS LINGÜÍSTIQUES	20
VALORACIÓ DE LA METODOLOGIA.....	21
ANÀLISI DE L'ENQUESTA.....	22
CONCLUSIONS.....	23
AGRAÏMENTS	27
BIBLIOGRAFIA	27
BIBLIOGRAFIA COMENTADA.....	27
BIBLIOGRAFIA RECOMANADA.....	30
PEL·LÍCULES RECOMANADES.....	30
ANNEXOS.....	31

MEMÒRIA DEL TREBALL DE RECERCA

Aquesta és la memòria del treball de recerca que he realitzat on explico quin és el tema del treball, per què vaig decidir fer-lo, com el vaig començar a fer, els objectius que em vaig proposar, la metodologia que he utilitzat (procediments, consideracions lingüístiques...), després la valoració de la metodologia on explico com m'ha funcionat la forma en què l'he fet. També les conclusions del treball, els agraïments a les persones que m'han ajudat a realitzar-lo, la bibliografia comentada breument i finalment, els annexos amb els documents als que faig referència al llibre, així com un llistat d'altres temes per a treballs de recerca que es podrien fer relacionats amb la temàtica de la Guerra Civil Espanyola i que jo només he tractat breument.

Una gran part dels esdeveniments que explico al meu llibre estan relacionats amb el poble de Villores¹ (bé perquè ocorren prop, bé perquè les persones que viuen aquestes experiències són d'aquest poble). Villores és un poble petit de la comarca dels Ports, a catorze quilòmetres de Morella i a pocs quilòmetres de la frontera amb Aragó. Actualment hi viuen una cinquantena d'habitants, però durant la guerra la població era d'unes cinc-cents persones. Al treball també s'expliquen esdeveniments que tenen relació amb Forcall. Aquest poble està situat a quatre quilòmetres de Villores i uns deu de Morella. Actualment hi viuen uns set-cents habitants i durant la guerra tenia uns tres mil habitants.

Malgrat que el meu treball ha consistit realment en l'elaboració del llibre *Petjades d'una guerra*, hem considerat la tutora i jo que també seria interessant reflectir en una memòria almenys els passos més destacables que he seguit en tot el procés d'elaboració del treball. És per això i per evitar que tot plegat tingués una extensió excessiva, que vam decidir que la memòria no fora gaire extensa i que expliqués en línies generals el procés seguit en l'elaboració del treball. Qualsevol aclariment sobre l'elaboració o sobre els resultats del treball ho podré aclarir en l'exposició oral del treball de recerca.

---

¹ Villores en la imatge és el punt A.

INTRODUCCIÓ

Belchite. Potser aquest treball de recerca va començar allí. Fa molts anys vaig anar a Belchite² amb la meua família. Quan vaig veure aquell poble totalment destruït pels combats de la guerra, vaig intuir la seua magnitud i la importància que va tenir per a la població. A partir d'aquest moment vaig començar a interessar-me per la Guerra Civil Espanyola.

La primavera de l'any 2003 jo tenia deu anys. La meua mare va organitzar una xerrada amb el «*tio* Sant Antoni», Juan Isidro Borràs, veí de Villores, el poble del meu pare on passem les vacances familiars i molts caps de setmana. És un home que en aquell moment tenia vuitanta-tres anys i que va viure com a adolescent la Guerra Civil Espanyola. Quan Dolors, la meua mare, me va dir que faríem la xerrada, a mi em va fer molta il·lusió escoltar una persona que va viure la guerra que va destruir Belchite. Vam fer la xerrada a la meua casa amb els meus amics de Villores, els meus pares i Isidre, un dels quatre fills del *tio* Sant Antoni, i uns quants amics dels meus pares. Tots junts vam escoltar les vivències del *tio* Sant Antoni.

En aquesta xerrada el *tio* Sant Antoni ens va anar explicant de forma molt ordenada les seues experiències en la guerra, el que li va passar durant la postguerra, en la dictadura de Franco (dins de la presó i fora) i més tard en la transició. I vam poder entendre una mica més com va ser viure la Guerra Civil Espanyola, coses que hi van passar i com va afectar a les persones de Villores. Em va impressionar veure una persona de la seua edat parlar tant clar sobre una cosa que va ocórrer fa més de setanta anys, i comprovar com encara, després de tota una vida, s'emocionava en recordar-lo.

Després d'aquesta xerrada³ em vaig interessar més per aquest tema i vaig començar a llegir llibres i a preguntar coses sobre la guerra als meus pares i familiars. Va ser un tema de conversa interessant també amb algun amic meu. Sobretot parlàvem de la Guerra Civil Espanyola i d'algunes coses de la Segona Guerra Mundial. Una altra cosa que vaig aprendre a valorar va ser la importància del testimoni de les fonts orals que, amb les explicacions que ens ofereixen sobre la seua vida, ens aproximen a la nostra història.

---

² Imatges del poble destruït de Belchite (jo quan era petit a la fotografia de la dreta i a la inferior).

³ A la foto estic a l'esquerra del *tio* Sant Antoni (però només se'm veu la mà).

Això és el que ha fet el *tio*⁴ Sant Antoni i d'altres persones que van viure situacions paregudes al llarg d'aquest treball.

L'estiu de l'any 2006, vam tornar a fer una altra xerrada amb Juan Isidro Borrás, continuació de la primera, en la que ens relatava altres experiències que va viure durant la guerra. Em va tornar a impressionar (encara molt més) el que ens explicava i vaig entendre millor del que parlava quan es referia a persones, als bàndols que hi havia en la guerra o a altres esdeveniments que es van produir en aquells anys. Aquesta vegada, a diferència de la primera que només havíem fet un parell de fotografies de record, el vam gravar amb vídeo mentre parlava, per poder recordar en altres moments i situacions no només la informació, sinó també les emocions que provoca escoltar un testimoni tan valuós i irrepetible, de primera mà.

Abans d'aquesta segona xerrada, el *tio* Sant Antoni es va enfrontar a diverses intervencions de cor, i per aquest motiu estava molt diferent físicament de la primera xerrada que ens va fer. Malgrat conservar la seua capacitat per a recordar i explicar la seua vida, la fluïdesa verbal no era com feia tres anys i no se li entenia molt bé. Tot i així ens vam esforçar per a comprendre tant bé com vam poder el que ens va explicar. Quan no, li preguntàvem i ens aclaria els nostres dubtes.

Després d'aquesta última xerrada vaig aprendre coses noves per a mi, com ara les diferents ideologies polítiques, les guerres més importants que s'han produït (Guerra Civil Espanyola i Segona Guerra Mundial) i per quins motius han passat. Algunes d'aquestes coses les vaig aprendre a casa, perquè li les preguntava als meus pares; d'altres pel meu compte i d'altres amb alguns amics, com el meu germà Pau o un amic meu de Villores, Pau Gil, tots dos contertulians presents en les dos xerrades del *tio* Sant Antoni i que ara tenen divuit anys. També vaig aprendre algunes coses relacionades amb aquests temes a l'institut on actualment estudio segon de batxillerat científic, l'Institut Manuel Sales i Ferré, d'Ulldecona, tot i que fins ara no hem treballat específicament la Guerra Civil Espanyola. ¡Aviat ho farem en l'assignatura d'Història! Una de les coses que em fa més il·lusió estudiar sobre aquest tema és la relació entre la Guerra Civil Espanyola i la Segona Guerra Mundial, i ser capaç d'entendre les connexions que hi van haver i per quins motius es van produir.

L'estiu de 2008 Dolors, la meua mare, com sabia que m'agradava el tema de la Guerra Civil, em va proposar fer el treball de recerca de Batxillerat sobre la vida del *tio* Sant

---

⁴ A Villores ens referim a les persones grans com a "tios", encara que no ho siguin.

Antoni. En seguida li vaig dir entusiasmat que sí. Vaig decidir que Isidro Borràs seria la font oral del meu treball de recerca i que la meua tutora del treball seria ella, perquè també coneixia a aquesta persona i la seua història i la tindria prop a l'estiu, quan realment necessitaria orientació per a fer el treball. Totes les xerrades i tot el que jo havia après els anys anteriors em van servir per a tenir ben clar que sí que volia fer aquest treball. Vaig parlar amb el *tio* Sant Antoni i amb el seu fill, Isidre Borràs, i la seua filla, Rosita Borràs, per a proposar-los la meua idea. Quan li vaig dir al *tio* Sant Antoni que volia fer un treball sobre la seua vida durant la guerra, li va fer molta il·lusion. I com a tothom li va agradar la proposta, vaig començar a fer aquell mateix estiu de 2008 les gravacions de les entrevistes al *tio* Sant Antoni. Llavors jo tenia quinze anys.

L'estiu de 2009 vaig conèixer un home de les Cases d'Alcanar que també va viure la Guerra Civil Espanyola i vaig decidir entrevistar-lo també a ell i incloure com a testimoni del meu treball a més persones que van viure fets relacionats amb la guerra i la dictadura franquista.

OBJECTIUS

Els objectius d'aquest treball també van anar variant una mica al llarg del mateix, perquè, com he apuntat, en un principi no tenia intenció d'entrevistar a altres persones. Però l'objectiu principal que sempre m'ha guiat ha estat el mateix: donar veu a aquelles persones que no han tingut l'ocasió d'explicar públicament les seues vivències. Després d'analitzar quins objectius havia de plantejar per al meu treball, vaig decidir que tractaria el tema de la recuperació de la memòria històrica a partir del testimoni de les fonts orals. ¿Per què? Perquè he vist que és una forma interessant de conèixer la nostra història i el nostre patrimoni cultural. Així vaig decidir que:

No havia de fer un treball sobre la Guerra Civil Espanyola en general, ja que és un tema molt extens, d'un nivell molt elevat i àmpliament treballat per persones especialitzades. També perquè jo em volia basar en la vida d'Isidro Borràs, no només en la Guerra Civil, sinó també (en menor proporció) en els anys anteriors a la guerra, els anys posteriors, durant dictadura de Franco i després en la transició. El fil conductor del meu treball de recerca havia de ser principalment la vida del *tio* Sant Antoni, ja que és la persona que jo conec directament, l'he entrevistada durant més hores i realment aquesta era la meua

primera idea. No volia fer un treball sobre la Guerra Civil Espanyola en conjunt, sinó fer-ho sobre una persona en concret. Ella podria aportar noves vivències, amb un nom propi, petites històries que no estan documentades enlloc. Considero que el testimoni natural i col·loquial que ens ofereixen les fonts orals pot contribuir a despertar l'interès dels joves adolescents de la meua edat, disset anys, envers la Guerra Civil Espanyola.

El meu treball havia de relatar les experiències del *tio* Sant Antoni cronològicament i alhora intentar seguir el seu paral·lelisme amb els fets més destacables de la Guerra Civil Espanyola que ens expliquen els llibres d'Història, i així aconseguiria un treball més estructurat. Per altra banda, havia de transcriure les converses amb la persona entrevistada, sense qüestionar el fet si era correcta o no la seua explicació. De totes maneres, per a comprovar el grau de fiabilitat dels seus records, vaig preguntar per aquestes històries a altres persones que van viure els mateixos anys (Àngel de les Cases, el *tio* Julio, la tia Victòria, la meua iaia Manuela, etc) o que ja sabien el que va passar (el fill del *tio* Sant Antoni, Isidre, el meu pare, Julio, Laurentino de les Cases). La majoria de les històries que ens expliquen van passar al poble de Villores, a Forcall o a altres llocs on hi ha familiars del *tio* Sant Antoni.

Vaig decidir que el conjunt de les converses un cop transcrites, les presentaria en format de llibre, les persones protagonistes del qual serien les persones entrevistades, no jo. I també que al llibre no havia de fer referències directes d'altres persones que no són font oral del treball perquè no es pogués saber qui són, ja que potser aquestes persones no volen sortir al treball, o no estan d'acord amb el que la persona entrevistada ha dit sobre elles o simplement, perquè no tenim el seu permís (bé perquè ja no hi són, bé perquè no viuen a Villores).

També vaig decidir que no reflectiria al text de les converses transcrites les preguntes que jo els realitzava durant les entrevistes, ja que jo només intervenia per a concretar el tema del que parlàvem o per a donar més continuïtat a l'entrevista quan ja no sabien què dir-me; també per a fer-los repetir o aclarir alguna cosa en concret. Tot i així en les transcripcions he ficat els meus aclariments entre claudàtors per a poder seguir millor la lectura de la història.

Així que puc concretar els objectius d'aquest treball de recerca en els següents:

1. *El principal objectiu d'aquest treball és permetre a les persones entrevistades explicar les seues vivències amb total llibertat, per tal de recuperar i preservar de l'oblit la nostra història més recent, que és la seua història.*

Escoltant les fonts orals⁵ podem evitar que oblidem els testimonis de les persones que van lluitar en la Guerra Civil Espanyola per la llibertat i la República, així com les que es van veure obligades a participar militarment en una guerra entre germans. També és molt important evidenciar que tots aquests treballs que busquen preservar la memòria de persones anònimes que no han estat reconegudes públicament i que no s'ha parlat d'elles, no se'ls ha deixat parlar, o no han volgut parlar, són documents molt importants, irrepetibles i molt interessants per a qualsevol persona, jove o més gran, que vol conèixer aquest tema de la guerra civil. I, com no, és important per a aquestes persones que van patir l'horror tant de la guerra, com de les seues conseqüències posteriors i a les que no se les ha reconegut individualment el seu patiment (sí col·lectivament). Tanmateix, no hem d'oblidar les famílies d'aquestes persones implicades en el bàndol republicà durant la guerra que, com la família del *tio* Sant Antoni, d'alguna manera també han sofert directament o indirectament les conseqüències posteriors a la guerra. I, en general, no podem oblidar el patiment de tota la població.

2. *El segon objectiu és que la metodologia d'aquest treball pugui servir d'exemple per animar altres persones (joves o grans) a aplicar-la per a fer treballs semblants (com d'altres que ja hi ha), i a recollir el testimoni de persones que coneixen que van patir la Guerra Civil Espanyola o la dictadura de Franco.*

Això fa temps s'ha començant a fer per grups i organitzacions que volen preservar la memòria històrica de la Guerra Civil (i també d'altres temes). A més, malgrat que jo no ho he fet per aquest motiu, són interessants aquesta mena de treballs perquè enguany coincideix amb els setanta anys del final de la Guerra Civil Espanyola i és un tema més actual, i també perquè cada vegada queden menys testimonis que van viure la guerra en primera persona. En aquest sentit, per a recollir els testimonis, vaig enviar una proposta al Departament d'Educació, com explico més avant.

3. *Com a tercer objectiu molt important per a mi, és fomentar amb aquest treball l'interès per la Guerra Civil entre els joves de la meua edat.*

La qüestió que plantejo és proposar a l'alumnat de secundària principalment, que entrevisten a persones que han viscut la guerra i que realitzen un petit treball. Aquest mètode és una manera més directa d'ensenyar història a l'alumnat de l'ESO o de Batxillerat que complementaria l'ensenyament de la història de la Guerra Civil Espanyola

---

⁵ Amb Àngel (José Fibla) i el meu pare en una conversa a Les Cases d'Alcanar, l'estiu de 2009.

a través dels llibres de text (i que molts cops no s'arriba a ensenyar fins a batxillerat). Per a saber si els adolescents d'avui en dia coneixen la Guerra Civil Espanyola o s'hi interessaven, he fet una enquesta i l'he passada a trenta nois i noies adolescents. He pogut comprovar que alguns no coneixen el més bàsic, i en les preguntes que eren un poc més complicades, els ha paregut que era massa difícil i que no feia falta saber-ne tant.

4. *També pretenc que aquest treball pugui servir d'exemple per demostrar que treballar les fonts orals amb persones que ja tenen una certa edat és un mètode molt vàlid*, malgrat que molts cops ens costa d'entendre el que ens volen explicar, a què es refereixen o simplement no sabem com formular les preguntes, perquè dubtem si les entendran o si són massa personals com per a plantejar-les, ja que sempre treballarem amb persones que tenen sentiments. Per a mi és una metodologia realment nova. Sempre m'ha agradat estar prop de les persones grans sentint les seues converses, això tothom (familiars i els seus amics) sempre m'ho ha dit. Però mai no l'havia fet servir com a mètode d'estudi o de recerca. Els estudis de recerca històrica basats en fonts orals són realment nous, dels anys setanta a Europa i aquí encara són més recents, uns deu anys (coincideix amb la meua visita a Belchite...). Així que s'han perdut moltes històries, sens dubte, i ja no ens podem permetre perdre'n més. A més, quan la persona que entrevista és jove i entrevista una persona major, l'acostament entre les dos generacions enriqueix el coneixement i la relació entre les dos generacions i les dos persones surten beneficiades.
5. *El treball ha de servir per a promoure un turisme cultural pels pobles que van patir més directament la Guerra Civil als seus municipis.*

Els ajuntaments o altres organismes poden realitzar diferents actuacions en aquest sentit. Poden fer exposicions, xerrades, entrevistes, vídeos de testimonis, tríptics informatius, cartells... que ens faran veure el paisatge amb una altra sensibilitat. Tot plegat pot representar una oferta més per a atraure el turisme cultural cap als petits pobles de les comarques de les Terres de l'Ebre, de la Franja d'Aragó i del nord del País Valencià on encara hi ha persones (o els seus familiars directes) que van viure la Guerra Civil Espanyola i ens poden explicar les seues vivències. Si s'utilitza bé (cal preservar acuradament els espais que s'hi visiten) pot ser una oferta turística de caire cultural força interessant, per a les persones de totes les edats, fins i tot els adolescents (que a vegades no veiem la gràcia de l'excursió familiar que ens proposen). A més pot servir per a sensibilitzar els joves sobre aquests temes i fer que s'interessin més per la memòria històrica. Es poden realitzar excursions pels llocs on van passar esdeveniments de la Guerra Civil Espanyola com ara trinxeres, búnquers, presons, esglésies, museus amb

material bèl·lic, pobles, monuments, memorials, etc. Tot plegat, ens farà contemplar aquests paisatges amb una altra mirada.

Des de la comarca d'Els Ports fins al Montsià, les terres del riu Sénia uneixen les comarques per on l'exèrcit franquista va arribar a la primavera de 1938 a la costa i va dividir la República en dos zones. Per tota aquesta geografia es poden recollir testimonis i trobar indicis d'aquest episodi de la nostra història que ens mostren la magnitud de la guerra (des de les trinxeres d'Els Ports, als búnquers de les Cases d'Alcanar, passant per refugis⁶, restes de metralla, senyals d'explosions, ponts dinamitats, llocs on van matar persones, fosses, obres construïdes per presoners republicans, ...). Un patrimoni arqueològic que en aquestes comarques en molts casos ni se sap que hi és. Seria interessant que les administracions competents informaren amb murals o panells indicadors sobre aquests espais al llarg del recorregut entre les comarques esmentades.

A partir dels objectius anteriors i del que havia decidit que havia de fer en el treball i del que no havia de fer, puc resumir que el meu treball tractarà el tema de recuperació de la memòria històrica i que les fonts orals del treball seran: Juan Isidro Borràs, el *tio* Sant Antoni com a font principal, Àngel (com li agrada que li diguem), la meua iaia Manuela, Enrique, el meu *tio* Julio, la tia Victòria i la seua germana, la tia Pilar, Laurentino, Pilarin, el *tio* Anton, el *tio* Sebastià, Toni, de la casa Roja, la família del *tio* Sant Antoni i el meu pare, Julio. A partir de les entrevistes gravades amb vídeo fetes a aquestes fonts orals de primera generació (que van viure directament la guerra) i a les fonts orals de segona generació (persones nascudes durant la guerra i els fills i les filles de les persones que hi van participar), podré recuperar i preservar la història d'un adolescent que amb disset anys va veure clar que havia de marxar com a voluntari de l'exèrcit republicà per a defensar la República i la llibertat, en contra del que el seu pare volia. I per aquest motiu, en acabar la guerra, va estar condemnat a pena de mort als divuit anys, sent encara menor d'edat.

Un altre objectiu que em plantejo per a més avant, és gravar en un arxiu d'àudio el text definitiu del llibre *Petjades d'una guerra* per tal que les persones amb dificultats visuals (com ara el *tio* Sant Antoni) el puguin escoltar i conèixer el seu contingut des de qualsevol lloc, per exemple, asseguts davant els paisatges que surten al llibre. Però això ho faré en època de vacances amb les persones que s'han implicat al treball que puguin participar en la gravació.

---

⁶ En la fotografia, baixo per un terraplè. A la meua esquerra, ple de neu, el forat que queda d'on hi havia un dels dos refugis antiaeris a Villoros. M'ho va dir la meua iaia. Ni el meu pare el coneixia.

METODOLOGIA DE TREBALL

La metodologia del treball ha estat la que havia pensat des d'un principi. Consistia en gravar amb vídeo el testimoni de les persones entrevistades per a poder deixar constància de les seues vivències (del so i de les imatges per a poder recordar els seus estats d'ànim). Per a afavorir la comunicació amb la persona entrevistada vaig decidir que primer em trobaria amb ella acompanyat d'una altra persona que la conegui; normalment un dels meus pares o els dos.

Després d'aquesta primera trobada ja em quedava sol amb la persona entrevistada i estàvem parlant una estona sobre les seues vivències, però no ho gravava amb vídeo, només prenia apunts. Un altre dia, quan ja teníem més confiança perquè ja ens coneixíem, li feia l'entrevista a fons sobre la seua vida i aquest cop sí que ho gravava amb vídeo. Per al primer dia només em preparava algunes preguntes per a anar introduint els temes i encarrilar la conversa. Normalment no em preparava moltes preguntes, ja que des del principi vaig preferir que la persona entrevistada m'expliqués lliurement el que volia. Les preguntes que jo solia fer eren perquè em parlés sobre períodes concrets de la seua vida (la guerra, el temps d'estada en la presó, els maquis...) o si ja no sabia què més dir. Si hi havia alguna cosa que no m'havia quedat clara, un altre dia li tornava a fer una altra entrevista i li preguntava el que jo no havia entès de la seua explicació.

En el cas del *tio* Sant Antoni com el vaig entrevistar gairebé sobre tota la seua vida, al llarg de varies entrevistes, vaig fer-li una última entrevista, però acompanyat dels seus fills i dels meus pares i en aquesta ocasió a casa meua a Villores. Així ells també li van poder preguntar, comentar o recordar alguna cosa i vam completar amb més detalls els seus testimonis. En acabar aquesta sessió conjunta, vam continuar la tertúlia amb un berenar.

Quan van acabar les vacances de l'estiu de 2009, ja tenia totes les entrevistes a tots els testimonis gravades i l'esborrany de les transcripcions de les entrevistes que havia fet al *tio* Sant Antoni l'estiu de 2008. Només vaig deixar l'entrevista a la meua iaia Manuela per a més avant perquè ella no marxava de Villores després de les vacances i així aprofitaria per a preguntar-li els dubtes que em sortien sobre la resta de testimonis (li vaig fer

l'entrevista cap al mes de novembre). Llavors vaig començar a fer les transcripcions de les entrevistes fetes aquest estiu de 2009. Les vaig transcriure tal com ho deien les persones entrevistades en el vídeo i després ja vaig anar ficant els meus aclariments i les correccions ortogràfiques tal i com indico en l'apartat següent "Consideracions lingüístiques".

Un cop finalitzades totes les transcripcions de les diferents persones entrevistades, ja durant el primer trimestre d'aquest curs, les vaig ordenar cronològicament i per temes semblants (en algunes ocasions el mateix tema). Per a fer-ho vaig comptar amb el valuós ajut del meu pare, Julio Tena, que com a font oral més propera a mi, i que ha conviscut tota la vida amb les persones entrevistades, em va aclarir com ordenar primer cronològicament les transcripcions d'una determinada persona i després com ajuntar les transcripcions de diverses persones relacionades amb un determinat tema.

A continuació, vaig dividir el text en diferents apartats amb els títols corresponents per a oferir un aspecte visualment més entenedor i agradable. Després vaig escriure (amb lletra cursiva per a distingir les meues aportacions de les dels testimonis orals) unes petites introduccions a cada apartat per a explicar de què tracta i així afavorir un millor seguiment del context històric. El següent pas va ser aplicar al text "definitiu" els criteris lingüístics que, amb les orientacions de Miquel de Val, la meua tutora i jo mateix en aquest cas, vam decidir serien els més adequats per al treball que volia fer. Aquestes consideracions lingüístiques les comento més avant. Tot això ho vaig fer fins a les vacances d'hivern de 2009, durant les quals, vaig anar polint tot el text i fent les activitats que presento als annexos (mapes, ruta turística, recollida de documents de la meua família relacionats amb la guerra per a la presentació oral, fotografies dels llocs als que es refereix el text, ...).

Un cop acabada l'etapa anterior, a començaments de 2010, vaig imprimir el text del treball i vaig ensenyar el treball a les persones que havien fet de testimonis orals amb les que he pogut coincidir, per tal que pogueren comprovar el contingut de les transcripcions i introduir els aclariments, les ampliacions o les esmenes necessàries. Després vaig dissenyar el document amb el format adequat, A5, per a fer un llibre.

I, finalment, vaig enquadrar manualment el meu llibre "Petjades d'una Guerra". Em van tallar les pàgines perquè quedaren de tamany quartilla i li van fer forats com si hagueren de posar una espiral, i aprofitant aquests forats, el vaig cosir a mà, hi vaig enganxar al llong unes cintes amb els colors de la bandera republicana per a fer de punt de llibre i vaig tapar el llong amb una cinta ampla de cotó negra per a tapar els forats i el cosit del paper i

aconseguir així un acabat millor. Aquesta idea la vaig agafar d'un llibre⁷ de la república, de l'any 1936, que conserva a casa la meua iaia Manuela, "El reloj", editat pel Ministerio de Instrucción Pública, l'any 1936, ja en la guerra civil.

Després de discutir entre vèries títols per al treball, la decisió final sobre el títol, el subtítol i dels apartats que podeu trobar a l'índex del llibre, va ser la següent:

Petjades d'una guerra 1936-2009

**Juan Isidro Borrás,
un adolescent en la
Guerra Civil Espanyola:
La seua vida, la nostra història**

Procediment

Vaig començar a fer les entrevistes, de la forma més correcta i pràctica que vaig poder. Al llarg del treball, he vist que el procés que seguia per a entrevistar-me amb les fonts orals era vàlid i només he anat variant el mitjà per a enregistrar les entrevistes, per adaptar-les a les condicions i disponibilitats tecnològiques de cada moment i el lloc (càmera de vídeo, gravadora, telèfon mòbil i càmera de fotografia). La major part de les entrevistes les vaig fer estant el *tío* Sant Antoni i jo tot sols a la sala de la seua casa per a aconseguir que l'entrevista fos més privada, i que tots dos poguérem parlar amb més tranquil·litat, amb una conversació més lliure i fluida, sobretot per part seua, però també per part meua. Tractava d'evitar sentir-nos cohibits. A més, utilitzant aquest procediment, vaig aconseguir tenir més confiança amb el *tío* Sant Antoni.

El primer dia que ens vam veure per a començar a plantejar com fariem les entrevistes, no vaig enregistrar la trobada, només vaig prendre alguns apunts en una llibreta per a anar estructurant les coses que em podia explicar sobre la seua vida i com aniria encaminant les altres entrevistes que li hauria de fer. Ens vam trobar a casa seua i ens

---

⁷ Fotografia amb la tapa i la contraportada del llibre *El reloj*. I el meu llibre: *Petjades d'una guerra*.

vam presentar l'un a l'altre i li vaig explicar què faria amb el que ell m'expliqués. Li vaig dir que era per a fer un treball per a l'institut, i que el que digués quedaria enregistrat i escrit. Aquesta primera entrevista feta a començaments del mes d'agost de 2008 va ser la més curta. Isidro Borràs tenia llavors vuitanta-nou anys i jo quinze.

El dia següent i en la primera entrevista gravada (també a la sala de sa casa⁸) li vaig començar a preguntar coses sobre la República per a poder seguir cronològicament la seua vida. He de reconèixer que al principi em costava entendre el que m'explicava i a què es referia perquè jo no coneixia la seua vida, però poc a poc el vaig anar compronent millor. Vaig deixar que ell fos el que dirigia la conversa perquè si jo li preguntava per algunes coses més concretes (al principi ho vaig intentar, però enseguida vaig veure que no em funcionava bé) ell no m'entenia o simplement no sabia a què em referia. Per aquest mateix motiu, no em preparava moltes preguntes per a fer-li abans de cada entrevista, sinó que revisava el que havíem parlat el dia anterior i pensava la forma de tornar a encaminar la nostra conversa per a seguir amb el mateix tema en què ens havíem quedat el dia anterior i preguntar-li les coses que no havien quedat clares.

Havia considerat una altra opció diferent a la d'enregistrar les entrevistes en vídeo, si per algun motiu al *tio* Sant Antoni no li semblava bé que el gravés amb vídeo o per si se sentia incòmode a l'hora de parlar si estava la càmera de vídeo gravant. Consistia en utilitzar un altre mètode per a guardar tot el que m'explicava fent servir una gravadora de veu (que un dia ja vaig provar d'utilitzar, sense molt bons resultats) o només prenent apunts (¡encara pitjor!). Afortunadament al *tio* Sant Antoni li va semblar bé que el gravés en vídeo i com no li va importar i igualment es comportava de forma molt natural, no em va caldre aquest recurs de la gravadora (que, per altra banda, no em permetia veure els seus sentiments reflectits en les expressions quan explicava algun fet determinat, o simplement els moviments que feia al llarg d'un diàleg).

El vaig seguir entrevistant en diverses ocasions els dies següents, sempre gravant les nostres converses i prenent simultàniament uns quants apunts que em pogueren ajudar, fins que vaig aconseguir tenir tota la seua vida explicada per ell mateix, enregistrada en un format audiovisual. Aquests documents els passàvem a l'ordinador (amb l'ajut imprescindible de l'Isidre fill) per a poder fer posteriorment les transcripcions que em servirien de base per a escriure els relats d'una persona que ja no ho pot fer per ella mateixa, i així poder donar a conèixer la seua història, cosa que moltes persones que com ell van viure la Guerra Civil, ja no ho poden fer.

⁸ Juan Isidro Borràs i jo en la primera entrevista gravada, a casa seua.

A les vacances de Pasqua de l'any 2009, aprofitant una nova estada del *tio* Sant Antoni a Villores, vaig continuar les meues converses amb ell, per a anar acabant de concretar el contingut del que seria aquest treball. El mes de juliol de 2009, un cop acabat el curs de primer de batxillerat, vaig començar a transcriure al peu de la lletra tot el que havia dit Isidro Borrás al llarg de les gravacions. Passàvem dos setmanes de vacances familiars a les Cases d'Alcanar i mentre em dedicava a fer les transcripcions, em van presentar un home, Àngel⁹, de noranta-set anys. Viu a les Cases d'Alcanar i també va viure la Guerra Civil Espanyola, però en el seu cas com a soldat al front, no com a voluntari (que és el cas del *tio* Sant Antoni). Després de parlar amb la meua tutora del treball sobre la conveniència de recollir també aquest nou testimoni, vaig decidir que també l'entrevistaria a ell, ja que part de la seua estada al front, va ser per la zona de Morella, de Terol i l'Ebre, coincidint en gran part amb la zona en la que va estar el *tio* Sant Antoni. Quan li vam proposar a Àngel, amb la mateixa amabilitat, il·lusió i rapidesa que el *tio* Sant Antoni, es va avenir a explicar-me la seua història, història que, segons em va dir més tard, no ha explicat mai a la seua família, per evitar-los la pena. Així que durant aquells dies de vacances d'estiu, vaig aparcar les transcripcions del *tio* Sant Antoni i vaig enregistrar la història d'Àngel que, com veureu, també és molt interessant. La persona que ens va parlar d'Àngel, era Laurentino Callarisa¹⁰, Tino, de setanta-dos anys, actualment veí de Les Cases, però que abans de jubilar-se, vivia a Ulldecona, on jo visc. El també tenia una història interessant per a explicar. Així que també el vaig entrevistar. El seu pare va ser soldat de la República en la Guerra Civil Espanyola i no el van tornar a veure quan va finalitzar la guerra. "Simplement", va desaparèixer. La seua mare, amb vint anys i amb el seu fill Tino de tres mesets, va quedar vídua. Però com el règim de Franco només reconeixia els matrimonis fets per l'església, la mare de Tino no va rebre cap pensió durant anys. Al treball veureu com acaba aquesta història.

Com ja eren tres els testimonis per al meu treball, va ser quan vaig decidir incloure altres testimonis i vaig entrevistar més persones de Villores. El meu pare em va dir amb quines persones de Villores podia parlar perquè m'expliquessin les seues vivències. Així que vaig parlar primer amb la *tia* Victòria¹¹ que em va explicar que quan va passar el front per Villores a la seua mare una bala li va ferir la cama; el *tio* Anton, que anava a buscar al monte ferro de les bales i de les bombes de la guerra; el meu *tio* Julio, que em va explicar com van arribar els franquistes al pic on es va començar a dividir la República en dos; la

⁹ Àngel, com ell vol que li diguem, és José Fibla.

¹⁰ Laurentino Callarisa.

¹¹ En la fotografia la *tia* Victòria. Al marc de la porta s'observa la mossa que va fer la bala que, en travessar la porta, va ferir a la cama a la seua mare durant els combats de la guerra.

meua iaia Manuela, que em va explicar com van viure els nens la guerra; Pilarin, que em va explicar la vida del seu pare milicià en el front i en la postguerra; Enrique, que el seu pare va ser l'alcalde de Villores durant la Guerra Civil Espanyola; i Julio, el meu pare, que em va ajudar a estructurar i entendre millor els testimonis de les persones i la guerra a Villores i que també em va explicar com guardava les bales que es trobava quan anava pel monte de petit per a vendre-se-les al *tio* Fermin... Entrevistar a altres persones que no fossin el *tio* Sant Antoni no era el que tenia pensat fer en un principi, com ja he dit, perquè inicialment el meu treball era només sobre la seua vida. Així que va ser en aquest moment quan vaig decidir replantejar el meu treball de recerca i vaig decidir incloure definitivament totes les fonts entrevistades. Tot el que ficaria al treball li ho havia d'ensenyar a la persona entrevistada i als seus familiars, per si no estaven d'acord amb alguna cosa o no volien que se sabés per si els podia portar problemes amb altres persones. Però tothom que ja ha pogut veure el llibre, ha estat d'acord amb tot el que he ficat i en revisar-lo, han afegit altres coses que enriqueixen els seus testimonis inicials.

A part del treball amb les fonts orals, també he consultat els arxius municipals dels ajuntaments de Villores i de Forcall, per a veure si trobava documents que em poguessin ajudar en el treball (algun document relacionat amb les persones que he entrevistat, sobre persones o llocs als quals faig referència o simplement informació sobre la guerra d'aquests dos pobles per a documentar-me millor), tot i que no pretenia fer un estudi sobre aquests documents (però ho recomano com un possible tema de treball de recerca). Entre d'altres documents, vaig trobar el certificat del casament del *tio* Sant Antoni, que ell no havia tingut mai, i li vaig donar una còpia.

Consideracions lingüístiques

Com amb el treball jo volia donar veu a les persones entrevistades directament, hauria volgut transcriure els seus testimonis tal i com elles els conten, però en ocasions resultaven molt difícils d'entendre. Així que malgrat que amb aquest treball no pretenc fer un estudi lingüístic sinó històric, en les transcripcions de les entrevistes realitzades he decidit seguir (després de consultar-ho) els següents criteris per a facilitar la lectura dels textos i conservar, en la mesura del possible, l'espontaneïtat, la personalitat i el caràcter de cada testimoni.

- ✓ He substituït alguns castellanismes pels mots correctes en català. He canviat altres castellanismes com ara “tenir que”. Els castellanismes més comuns de la zona del parlar propi que usen les persones entrevistades (Villores) com ara: *pos, abuelo, tio, rato, entonces, bueno, natros, hasta, pelees...* no els he canviat, però els he ficat en cursiva. He mantingut la forma dels verbs tindre, vindre i vore. He fet servir les formes reforçades dels pronoms febles (mos, me, vos...). He mantingut alguns temps verbals com “ere” i els acabaments verbals amb “e”. També he mantingut el “lo” neutre i alguna locució com ara “per la nit”.
- ✓ Considerant que algunes de les persones entrevistades tot i parlar valencià perquè són de Villores han viscut molt temps en llocs propers a Barcelona, podem trobar al text una mescla de les dos variants. Així que depenent del parlar de les persones he utilitzat unes paraules o unes altres. Com per exemple: “ac” i “aquí” o també “cop”.
- ✓ En quant les expressions col·loquials, vulgars, insults o renecs, els he mantingut gairebé tots, ja que reflecteixen millor el caràcter de les diferents persones entrevistades, ens fa més fàcil d'entendre en quin estat d'ànim ho expliquen i imprimeixen un ritme més àgil a la lectura. A més he afegit aclariments entre claudàtors. Són fragments de frases que se solen entendre si saps del que parlen, però si ho llegeixes per primer cop no s'entenen. Amb els fragments que he afegit pretenc facilitar la comprensió de la idea que exposen les persones entrevistades. També he utilitzat les comes angulars perquè són més apropiades, i així també puc utilitzar les cometes llatines dins de les angulars.

Tot plegat intento aconseguir una forma intermèdia (entre la literal i la normativa) de reflectir les transcripcions en el text per tal que conservi el caràcter de les persones, i que alhora sigui més fàcil de llegir i d'entendre.

Valoració de la metodologia

Considero que la metodologia utilitzada per a l'elaboració del treball ha resultat adequada ja que el treball amb fonts orals m'ha permès, a més d'enregistrar per escrit les vivències de les persones entrevistades, poder enregistrar les seues expressions, els seus sentiments i emocions... L'estratègia utilitzada per a entrevistar a les diferents persones m'ha anat bé ja que totes m'han explicat algunes històries d'una forta càrrega emocional.

En alguna ocasió, no ho havien explicat ni a la seua família. Les persones entrevistades em van agafar molta confiança i gràcies a això vaig poder aconseguir unes bones històries. Gràcies a aquesta confiança em van explicar el que els vaig preguntar sobre la guerra, el front, les seues vivències en la presó i durant la postguerra. L'únic tema en el que algunes persones no m'han volgut explicar molta cosa és sobre els maquis.

L'entrevistar altres persones a més d'Isidro Borrás, m'ha permès corroborar el que ell em deia. Els testimonis han tingut un alt grau de coincidència. Uns testimonis em portaven a uns altres. A més, totes les entrevistes han estat molt interessants, cosa que ha enriquit aquesta experiència i el resultat final del llibre. Però també ha complicat la feina, ja que era més difícil d'encaixar totes les intervencions. El treball amb font orals té les seues dificultats, que no ho serien tant si no tinguérem el problema del temps, perquè el treball s'ha d'entregar dins un determinat termini. En el meu cas, s'afegeix també una altra dificultat i és que només coincideixo amb les font orals a l'estiu, i normalment viuen lluny.

ANÀLISI DE L'ENQUESTA

Aquest estiu vaig passar una enquesta als meus amics i amigues per a valorar de forma general el que coneixen sobre la Guerra Civil Espanyola els adolescents de setze a divuit anys del meu entorn directe (alguns tenien més o menys anys), i la importància que consideraven que va tenir la guerra en la nostra història. En cap cas he pretès fer un estudi estadístic o relativament exhaustiu amb aquesta enquesta (podria ser un altre treball). Només volia tenir per escrit les opinions i els coneixements dels meus amics i amigues d'Ulldecona i de Villores respecte el tema del meu treball. L'enquesta l'han contestada una trentena de persones, el doble de nois que de noies i només dos d'ells no eren estudiants. Els resultats globals són els següents:

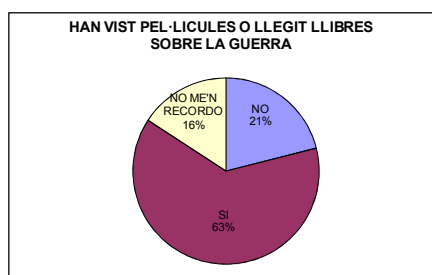
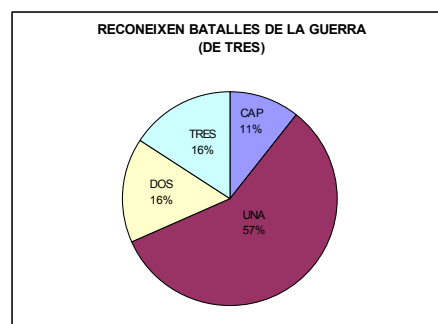
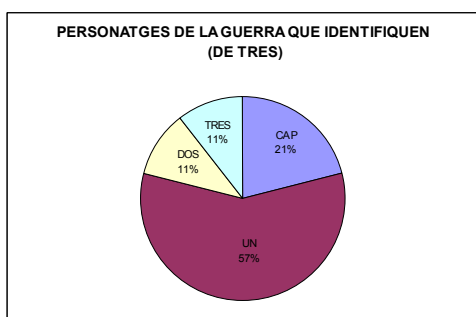
1. Totes les persones a qui he passat l'enquesta coneixen alguna persona que ha viscut la Guerra Civil Espanyola i la major part d'elles han parlat amb aquestes persones sobre el tema. Això és un bon senyal, ja que potser també els pot interessar aplicar el mètode que he fet servir en la meua recerca per a recuperar testimonis de les persones que coneixen.
2. La major part de les persones que han fet l'enquesta només han pogut identificar un dels personatges proposats relacionats amb la Guerra Civil. Aquest personatge és

Lluís Companys. Tampoc no coneixen la majoria dels joves entrevistats les batalles que hi van haver en la Guerra Civil, i la que més han identificat és la batalla de l'Ebre, que potser és la que se n'ha donat més difusió i també per la proximitat de la nostra comarca. Algunes de les persones que han fet l'enquesta no saben la data en què va ocórrer la Guerra Civil Espanyola. Malgrat que la major part sí que la coneixien, hi ha que l'han confosa amb la Segona Guerra Mundial. Tot això ens mostra un desconeixement important de la guerra civil.

- En la pregunta relacionada amb el seu interès per la memòria històrica, la major part han dit que és bastant important, han llegit llibres i han vist pel·lícules relacionades amb el tema. També creuen, la gran majoria, que la Guerra Civil sí que ha condicionat la nostra història. A la majoria dels joves que els he fet l'enquesta els agradaria ampliar els seus coneixements sobre la Guerra Civil. Amb l'enquesta he pogut saber que la major part dels coneixements sobre la guerra els havien adquirit a l'escola o a l'institut, no a partir de testimonis orals.

De l'anàlisi dels resultats de les enquestes, podem concloure que els joves i les joves entrevistats, tot i que no en tenen molts coneixements, sí donen importància a la guerra i mostren cert interès en conèixer-la. Gràcies ha tots els nois i noies que han respost l'enquesta.

Representació dels resultats de les enquestes

CONCLUSIONS

Les conclusions que he pogut extraure de l'elaboració d'aquest treball són que:

1. Utilitzant les fonts orals es pot fer un bon seguiment d'algun fet concret de la història més actual, ja que com he pogut comprovar, coincideixen les explicacions dels testimonis orals amb la història que expliquen les fonts escrites i per tant, podem concloure que les fonts orals en general són objectives (cosa que en ocasions es qüestiona). Això ho he pogut constatar perquè el que expliquen les persones d'un mateix poble coincideix. Aquesta coincidència ha estat més gran del que m'esperava. També el que m'han explicat les diferents persones entrevistades ha estat més interessant del que comptava, ja que totes les persones havien viscut unes històries força interessants.
2. El mètode que he utilitzat per a fer les entrevistes (primer entrevistar tot sol a la persona en concret, gravar la conversa amb una càmera de vídeo i després transcriure-ho) és el que m'ha donat més bons resultats ja que, quan estava sol amb la persona entrevistada, m'explicava més coses, amb més tranquil·litat i confiança. Vull comentar que el procés de realització de les transcripcions dels vídeos al text escrit, ha estat llarg, feixuc i difícil, sobretot a l'hora d'ordenar la informació, moment en què m'ha ajudat poder comptar amb l'ajut del meu pare, que coneix les històries que explico al treball. Malgrat això, si hagués disposat de més temps, podria haver repassat més el text definitiu (però ho faré a l'estiu quan, després de llegir tranquil·lament amb el testimoni les seues històries, introduiré els canvis o altres detalls que consideren necessaris).
3. Utilitzar una càmera de vídeo és el millor mètode dels que he utilitzat per a enregistrar les converses ja que també es queden gravats els moviments que fa la persona al parlar, les emocions que experimenta i les expressions que fa quan explica algun fet determinat. L'ús de la càmera de vídeo d'un mòbil també és útil ja que obtenim els mateixos resultats amb un dispositiu senzill que actualment està a l'abast de tothom.

4. He pogut arribar a la conclusió a partir de les fonts orals que la Guerra Civil Espanyola va afectar al poble de Villores molt més del que jo em pensava en un principi, perquè com han dit les persones que he entrevistat, l'exèrcit republicà i l'exèrcit franquista s'hi van estar molt més temps del que jo em pensava. També va ser més gran del que jo pensava el desplegament d'armament i de tropa per la carretera d'arribada al poble i els bancals veïns.
5. Una conclusió força interessant del treball és que un dels testimonis orals ens va explicar com van arribar l'exèrcit nacional al pic de Sant Joaquim, una muntanya que està prop de Villores, l'ocupació de la qual va ser clau en la partició de la zona republicana en dos. No havia trobat cap testimoni ni oral ni escrit de com van arribar els franquistes al pic de Sant Joaquim, i el *tío* Julio sí que ens ho va saber explicar, perquè els va veure arribar (quan era un nen d'uns dotze anys) pel barranc de Torremocha.
6. Els nens i nenes de la guerra, també són una bona font oral. En un principi jo només buscava testimonis de persones que eren adultes en el temps de la guerra, però he pogut comprovar com les persones que en la guerra tenien de cinc a deu anys m'han explicat vivències molt interessants que les persones adultes potser no van veure. Això és perquè els nens petits, a part que no tenien tantes obligacions i tenien més temps lliure, eren més curiosos i sempre volien saber el que passava (fins i tot quan hi havia un bombardeig treien el nas per la gatera...) i per l'edat, tampoc no tenien sentit del perill en alguna ocasió.
7. És possible "llegir" el paisatge. Des que vaig conèixer les històries que m'han explicat els testimonis orals, la major part relacionades amb la comarca dels Ports i del Montsià, miro aquests paisatges d'una altra manera, amb una sensibilitat especial. M'imagino quan fa fred, calor, quan plou o quan neva, com ho van passar els soldats que estaven al front i la població en general, per les dificultats que tota guerra comporta. És per això que he dissenyat una proposta de ruta per a recórrer alguns dels espais a què es refereix el text. També he plantejat a l'ajuntament de Morella que proposi la resta d'ajuntaments d'Els Ports la realització d'actuacions encaminades a potenciar aquesta activitat cultural com a una oferta més de turisme cultural implicat amb el nostre patrimoni (mentre que a les Terres de l'Ebre hi podem trobar molts pobles que ofereixen activitats turístiques que giren a l'entorn de la Guerra Civil) . És interessant que es considerés aquesta possibilitat també a les comarques veïnes, de l'Alt i Baix Maestrat i del Montsià, ja que totes quatre

comarques tenen en comú part de la història ocorreguda durant la guerra: la divisió en dos del territori republicà. Aquest fet s'ha de remarcar públicament¹². Als annexos hi figura el full amb la ruta proposada (només com a idea, no tant pel disseny que és senzill).

8. Als objectius inicials del treball, em proposava fer un treball que pogués servir d'exemple de mètode de treball i ajudés que els joves tingueren més interès per la guerra civil. Per ara, els comentaris que em fan són positius, però no serà fins més avant, quan l'hauran vist el treball almenys tots els que van emplenar les enquestes, que no podré dir si s'han aconseguit aquests objectius, o en quin grau ho han fet.

Aquest treball ha estat molt gratificant tant per a les persones entrevistades i els seus familiars, com per a mi i les altres persones que d'alguna manera, i en més o menys mesura, han contribuït en la seua elaboració. És cert el que es diu que aquesta manera d'investigar, implica tot l'entorn familiar: el pare, la mare, els tiets i tietes, veïns,..., una persona entrevistada t'envia a una altra,... Moltes persones que només coneixia de vista i de dir-nos: ¡Bon dia!, m'han contat coses que de vegades fins i tot desconeixia la seua família. He anat a llocs (acompanyat amb la meua mare i amb cotxe) per parlar amb persones que es dediquen a la recuperació de la Història oral des de fa anys, cosa que m'animava a seguir treballant en aquesta direcció.

---

¹² Vista des de les trinxeres del Coll de l'Àliga.

AGRAÏMENTS

Donades les repercussions personals i emocionals que com he comentat comporta l'ús d'aquesta metodologia, són moltes les persones a les que tinc coses per agrair. Algunes no les conec gaire, però a través de missatges pel correu electrònic de la meua mare, ens han fet arribar els seus ànims (a ella i a mi), cosa que m'ha ajudat a tirar endavant.

Vull expressar el meu agraïment a totes les persones que en diferent grau han col·laborat i m'han animat a fer aquest treball: Juan Isidro Borràs i la seua família, en especial a Isidre i Rosita, a Àngel, al meu *tio* Julio, a la meua iaia Manuela, a la Tia Victòria i la seua germana Pilar, al *tio* Anton, a Pilarin, al *tio* Sebastià, a Toni, de la casa Roja, a Enrique, a Consuelo Fuster i la seua filla Mireia, a Laurentino, al meu pare Julio, a Felipe, a Pia Gauxacs i la seua mare Teresina, a Roser Ortiz, a Miquel de Val, a Navarro, a Nacho Guerra, a Encarnación Barranquero, a Marina González, a Raül González, a Manolo Serret, a Ferran Grau, a la meua tia Luisa Vidal, al nostre amic Pep i a la meua tutora i mare Dolors Vidal. Amb les petites o grans aportacions de tots i de totes, hem fet realitat el somni del *tio* Sant Antoni: el llibre **Petjades d'una guerra**.

BIBLIOGRAFIA

Bibliografia comentada

GORKI, Máximo. *La madre*; Editorial Ramon Sopena. Barcelona – 1974. ISBN: 84-303-0608-0.

Aquest llibre tracta sobre una dona gran que viu la revolució russa. Pelagia, la protagonista, poc a poc es va ficant en política, a l'igual que el seu fill, Pavel, que és qui entra en contacte amb un grup socialista i va coneixent millor aquest partit. Pavel passa una temporada a la presó i és en aquest moment quan Pelagia decideix entrar directament en la política del seu país. L'he inclòs en la bibliografia perquè va ser el primer llibre que vaig llegir que parlava sobre la història política d'una persona que havia viscut un moment de canvis radicals. També aquest llibre va fer que comencés a interessar-me per la història i per fer aquest treball de recerca.

SIERRA, Jordi. *La piel de la memoria*. Editorial alandara. Saragosa – 2008. ISBN: 978-84-263-4860-9.

Narra la història de Kalil Mtube, un nen de l'Àfrica d'onze anys que es veu obligat a treballar d'esclau en un camp de cacau. Tot i que pot escapar-se'n, li costarà molt d'aconseguir la llibertat. He triat aquest llibre perquè, al final del llibre es dedueix que la història que narra és una transcripció d'una entrevista que li fan al protagonista quan ja feia cinc anys que havia aconseguit la seua llibertat.

ANDRÉS, Jesús i CUÉLLAR, Jesús. *Atlas ilustrado de la Guerra Civil Española*. Editorial Susaeta. Madrid. ISBN: 84-305-5193-x.

És un atlas que explica molts detalls de la Guerra Civil Espanyola, les seues batalles, els bàndols, etc. Comença explicant la història des de la República i segueix amb la guerra civil, la postguerra, la dictadura de Franco i, finalment, la transició. Aquest llibre m'ha ajudat a conèixer més coses sobre la Guerra Civil Espanyola.

VALLBONA, Rafael. *Serrallonga*. Edició 62. Barcelona -2008. ISBN:978-84-297-6135-1.

Aquest llibre parla sobre el bandoler català Joan Sala de Serrallonga. Parla tot sobre la vida de Serrallonga i com es va fer bandoler d'una forma molt particular, ja que els diferents personatges parlen d'una forma individual. Aquest llibre m'ha estat útil per a decidir com faria el format del llibre com seguiria l'estructura i si faria o no els diferents personatges per separat.

VELLOSO, Agustín. *Palestina*. Editorial Ediciones Bajo Cero. Madrid – 2007. ISBN:978-84-611-7687-8.

Ens explica la situació de Palestina i el genocidi social, econòmic i cultural que hi està portant a terme Israel. També critica el suport militar, econòmic i polític que dona els Estats Units d'Amèrica i la Unió Europea, i les crítiques d'aquests països cap a Arafat i Hamàs, els últims dos governs de Palestina. He inclòs aquest llibre perquè explica la situació d'un país que es veu obligat a patir una guerra que té molta similitud amb alguna etapa de la història dels Països Catalans, l'època franquista, ja que aquí igual que en Palestina el govern va reprimir la societat i la cultura i va obligar que molta gent hagués d'exiliar-se a uns altres països.

CERCAS, Javier. *Soldados de Salamina*. 2001 ISBN: 978-84-8383-501-2.

Un periodista investiga un episodi ocorregut al final de la Guerra Civil Espanyola, quan Rafael Sánchez Mazas, un dels fundadors de la Falange, va aconseguir escapar d'un afusellament dut a terme per l'exèrcit republicà liderat per Lister. Poc a poc aquest periodista aconsegueix, utilitzant les fonts orals que pot relacionar amb aquest episodi de la guerra, aclarir el que hi va passar. Estudia un episodi concret de la història utilitzant les fonts orals. L'he inclòs perquè em va semblar un llibre molt bo i que, al final del llibre, explica els sentiments de l'autor després d'haver treballat amb les fonts orals que van viure en la Guerra Civil Espanyola.

BOHN, Boyne. *El noi del pijama de ratlles*. Editorial Empúries. Barcelona – 2006. ISBN: 978-84-9787-299-7.

Parla sobre la història de Bruno, un noi Alemany que va a viure en un camp de concentració nazi, ja que al seu pare que treballa per a l'elit militar alemanya el destinen a un camp de concentració. En aquest lloc Bruno coneix a Shmuel, un nen jueu que està tancat a dins del camp de concentració. Es fan amics i Bruno decideix marxar a "l'altra banda del filferro". He inclòs aquest llibre en la bibliografia perquè relata el genocidi comès pel nazisme.

IGNACIO, Juan. *Los últimos días del Che*. Editorial Debate. Primera edició. Barcelona -2007. ISBN: 978-84-8306-746-8.

Aquest llibre està escrit a partir de cartes, documents de la policia Boliviana, telegames, etc. Tracta sobre l'inici de la revolució Boliviana fins l'any 1967, quan el Che va ser executat per l'exèrcit bolivià i presumptament la CIA. Està escrit a partir de cartes, i no dels llibres de text. Gràcies a això el resultat del llibre és molt diferent al que s'hauria aconseguit si s'hagués utilitzat el mètode normal, els llibres de text ja escrits.

ORWELL, George. *Homenatge a Catalunya*. Editorial Ariel. Barcelona. ISBN:84-344-5409-2.

Amb el seu llibre l'autor narra la seua experiència de George Orwell en la Guerra Civil Espanyola. Descriu amb molts detalls el que va viure a les trinxeres, els fets de maig a Barcelona, quan el van ferir greument i va tornar al seu país. L'he triat perquè l'autor d'aquest llibre descriu amb molts detalls el que li va passar en el front per terres d'Aragó.

PORTELL I MARQUÈS. *Els mestres de la república*. Editorial Ara Llibres. Primera edició. Badalona – 2006. ISBN: 84-96201-87-2.

Ens presenta l'educació durant el període de la II República Espanyola i en especial el paper dels mestres. L'he inclòs en la bibliografia comentada perquè en el meu treball

sortia el tema dels mestres durant la República i també a la presó, on els presos també tenien professors.

BRENAN, Gerald. *El laberinto español. Antecedentes sociales y políticos de la guerra civil*. Foinsa Edifilm. Primera edición: enero de 2009. Barcelona. ISBN: 978-84-08456-3.

Aquest llibre tracta sobre la història de l'Estat Espanyol abans de la Guerra Civil Espanyola. És molt útil per a estudiar la història de l'Estat Espanyol del segle XX, ja que fa moltes referències (d'abans de la guerra civil) importants per a poder estudiar la història posterior. Enrique, una de les fonts orals del meu treball em va regalar aquest llibre.

SEGARRA, Francisco. *Los maquis en el Maestrazgo*. Editorial Entinea. ISBN: 978-84-96331-63-1.

Ens presenta molta informació sobre els maquis en la zona d'on són les persones que jo he entrevistat. Així que alguns dels maquis que surten en aquest llibre els coneixen les persones del meu llibre. L'he introduït a la meua bibliografia comentada perquè m'ha ajudat a tractar el tema dels maquis.

Bibliografia recomanada

I els últims llibres que m'han recomanat i que queden pendents de lectura són:

GÓMEZ, Alfredo. *Noche de alacranes*. Editorial SM. ISBN: 978-84-348-4431-5.

Grup de Recuperació de la Memòria Històrica del Segle XX de Benassal. Benassal. Segle XX. Estudi d'un poble rural realitzat amb fonts orals. Volum III. II República i Guerra Civil (1931-1939). Edita: Grup de Recuperació de la Memòria. ISBN: 978-84-611-5804-1.

FRASER, R. *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros*. Historia oral de la guerra civil Española. Editorial Crítica, 2001. ISBN: 8484322467- i.

RIVAS, M. *El lápiz del carpintero*. Editorial Punto de lectura. ISBN: 84-663-1844-5.

PEL·LÍCULES RECOMANADES

He recollit en un llistat algunes pel·lícules relacionades amb la Guerra Civil i la postguerra, algunes de les quals he vist (les altres les veuré). Són aquestes:

- La lengua de las mariposas.
- Terra i Libertat.
- Les veus del Pamano.
- Temps de silenci.
- La mujer del anarquista.
- Las bicicletas son para el verano.
- Soldados de Salamina.
- El laberinto del fauno.
- Libertarias.
- Ay, Carmela.
- El viaje de Carol.
- Las trece rosas.

Així com també són recomanables els documentals que ens expliquen aquesta etapa de la nostra història, com ara, **“LA BATALLA DE LA MEMÒRIA. LES VEUS DE L'EBRE”**.

ANNEXOS

Índex dels annexos

ANNEX 1. DIBUIXOS DE XIQUETS FETS DURANT LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA.....	33
ANNEX 2. MAPES	34
ANNEX 3. PROJECTES EN XARXA.....	35
ANNEX 4. PÒSTER DE LA PASTORA (COL·LECTIU AVINSOLONA, MANOLO SERRET)	35
ANNEX 5. PROPOSTES D'ALTRES TREBALLS DE RECERCA RELACIONATS EN LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA.	35
ANNEX 6. TREBALL ALS ARXIU DE FORCALL I DE VILLORES.....	37
ANNEX 7. DIFUSIÓ (CARTES AL DEPARTAMENT I A L'AJUNTAMENT DE MORELLA).....	38
ANNEX 8. DÍPTIC AMB UNA PROPOSTA DE RUTA DE TURISME CULTURAL PELS ESPAIS DE LA GUERRA CIVIL A LA COMARCA DELS PORTS	41
ANNEX 9. MODEL D'ENQUESTA.....	41
ANNEX 10. POESIES: VUELA... VUELA... GOLONDRINA, UN TAMBORIL DE EMOCIONES	44
ANNEX 11. OCTAVETA DE JUAN ISIDRO BORRÀS.....	46
ANNEX 12. CD.....	47

Pel mateix motiu d'ocupar massa memòria les imatges, les he eliminades.

ANNEX 1. Dibuixos de xiquets fets durant la Guerra Civil Espanyola

Dibuix 1: Dibuix d'un concurs de dibuixos relacionat amb la Guerra Civil Espanyola en el que s'observa com els avions llançaven pamflets de propaganda. El text diu: "Concurso de dibujos antifascistas. Escuela Nº 2, Puerto de Sagunto. Vicente Noguera."

Dibuix 2: Soldats construint trinxeres i al fons els avions que passen en formació. L'autor/a és R. Carrillo de 12 anys.

Dibuix 3: L'home de la dreta talla fusta per al front i el de l'esquerra potser és un bagatger que transporta material per al front. El text diu: "Tema combate."

Dibuix 4: Soldats republicans en combat. Possiblement fa referència al front de Teruel. L'autor és Manolito Hernández de nou anys. Guillem de Castro, 27.

Dibuix 5: Soldats republicans i nacionals disparant. L'autor també és Manolito Hernández de nou anys. Guillem de Castro, 27.

Dibuix 6: Avions republicans i alemanys en combat. L'autor és Salvador Orta.

Dibuix 7: Combat entre els republicans i els nacionals per terra i aire. L'autora és Maruja Leal Fuster d'onze anys. Classe dos.

Dibuix 8: Bombardeig sobre una població. Al text hi ha escrit literalment: "Los fasistas y los rojos luchan. Los aviones nuestros an tirado un avión y han roto un arbol y ganan los nuestros. Ellos tiran bonvas a las casas." L'autora és Rosita [...] de nou anys.

Dibuix 9: Els republicans guanyen la batalla. Es poden veure la bandera republicana (roja, groga i morada), la comunista (la roja) i

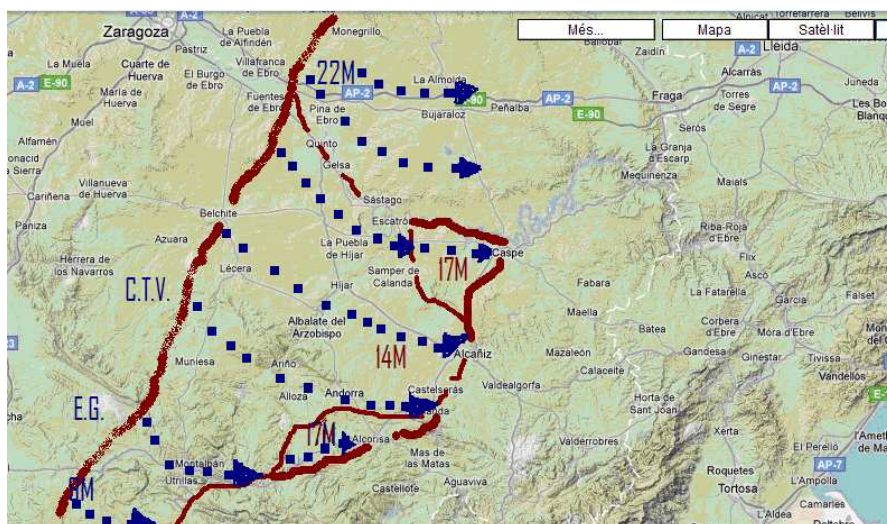
possiblement l'anarquista (la negra). L'autora és Pepita Pascual de 8 anys. El va dibuixar l'11-9-1937.

Dibuix 10: La Creu Roja evacuant milicians del front. El text diu: "Si no fuera por la Cruz Roja se hubieran muerto muchos milicianos. L'autor/a és R. Salgado de deu anys. Guarderia Arco Iris, Villajoyosa.

Dibuix 11: Vaixell republicà. L'autor és Manolito.

ANNEX 2. Mapes

Mapa 1. Carreteres dels Ports a l'any 1936.

Mapa 2. Ofensiva al Baix Aragó del 9 de març al 17 de març de 1938.

Mapa 3. Ofensiva a Aguaviva i Castellote del 25 de març de 1938.

Mapa 4. Arribada de l'exèrcit marroquí a Sant Joaquim el 26 de març de 1938.

Mapa 5. Contraofensiva de l'exèrcit republicà sobre Sant Joaquim, del 27 de març al dos d'abril de 1938.

Mapa 6. Ofensiva sobre la Pobleta de Morella i Morella el 3 i 4 d'abril de 1938.

Mapa 7. Ofensiva sobre Forcall i Villores, el 5 d'abril de 1938.

Mapa 8. Avanç cap a Vinaròs, del 6 al 15 d'abril de 1938.

Mapa 9. Localització de les casetes de monte i el Molí la Cova on es va refugiar la població de Villores al març del 1938.

ANNEX 3. Projectes en xarxa

Vaig enviar un correu per a proposar el meu treball de recerca a la web www.xtec.cat. La proposta està penjada a la Taula d'anuncis de l'apartat Projectes en Xarxa, que és per a difondre diferents treballs i propostes de treball.

ANNEX 4. Pòster de la Pastora (Col·lectiu Avinsolona, Manolo Serret)

En el treball de recerca vull incloure a la Pastora, un maqui. En el treball no en parlo gaire, ja que les persones entrevistades no volien parlar gaire dels maquis. Vaig trobar un cartell d'una xerrada que no vaig poder anar perquè ja s'havia fet, però em vaig entrevistar amb Manolo Serret, del col·lectiu Avinsolona, a Vallibona, el poble de la pastora, i em va explicar la vida d'aquest màqui que va viure com a dona fins prop dels trenta anys. Em va fer arribar aquest cartell per a poder-lo incloure en els annexos del meu treball de recerca.

ANNEX 5. Propostes d'altres treballs de recerca relacionats en la Guerra Civil Espanyola

Durant l'elaboració del treball de recerca han sortit moltes idees que es podrien desenvolupar en altres treballs de recerca. Aquestes idees les he treballades un poc, però no en profunditat perquè no eren el tema principal del treball. També tenen relació amb el tema de la Guerra Civil Espanyola. Són els següents:

- ✓ Un treball sobre el paper moneda editat durant la II República. Aquest treball consistiria en estudiar els diferents papers moneda d'aquella època. Jo en el meu treball m'he referit a dos bitllets, d'una pesseta i de cinquanta cèntims, editats per l'ajuntament de Villores.
- ✓ Un treball per a analitzar els documents de l'arxiu del poble o dels pobles que es volen estudiar. Hi podem trobar una gran quantitat d'informació, ja que hi ha documents que daten de meitat del segle XIX, hi es pot trobar informació molt interessant. Per al meu treball he visitat els arxius de Villores i Forcall per a veure si trobava informació sobre alguna persona que surt al meu treball i altres documents que em van permetre entendre millor l'abast de la guerra en aquests dos pobles.
- ✓ Un treball per a estudiar les lleis dels diferents governs encaminades a la recuperació de la memòria històrica i altres actuacions de l'administració com ara pàgines web per a recollir informació i posar en contacte les persones que busquen informació sobre familiars desapareguts... que s'han fet per a ajudar les persones que van patir la Guerra Civil Espanyola i la dictadura de Franco. Vull fer referència a la pàgina web del Departament d'interior, Relacions Institucionals i Participació que es diu Memorial Democràtic. La pàgina web és: <http://www.batallaebre.org/>. Així com estudiar el que es podria fer per a ajudar a dignificar aquella època viscuda per les nostres persones grans.
- ✓ Un altre tema d'estudi és fer un catàleg sobre els símbols feixistes que encara no s'han tret al llarg de la nostra geografia i el motiu pel qual no s'han tret. Al meu treball he inclòs un símbol feixista (una placa de Primo de Ribera que fa referència exclusivament a les persones caigudes del bàndol nacional) que està col·locada a la façana de l'església de Forcall.
- ✓ Un treball sobre els maquis (utilitzant les fonts orals i/o escrites). Es pot preguntar a les persones (fonts orals) que van viure aquest període. He tractat aquest tema, però la major part de persones entrevistades no n'han volgut parlar gaire. O utilitzant documents, que sobretot serien de la Guàrdia Civil, però molts no són del tot fiables, ja que molts cops es denunciaven a persones per ser maquis o per ajudar-los i en realitat no ho eren.
- ✓ Vestigis de la guerra (trinxeres, búnquers, etc). Tractaria de recopilar informació dels llocs on hi ha més vestigis de la Guerra Civil Espanyola, que no estan documentats ni senyalitzats. En el meu treball he inclòs algunes fotografies i la ruta cultural per a recordar i preservar aquestes

petjades de la guerra. També si aquests vestigis es preserven o no, i d'importància que se'ls dona. En ocasions es destrueixen trinxeres o altres espais de la guerra per a fer aerogeneradors, per exemple.

- ✓ També sobre la repressió que es va dur a terme durant la dictadura franquista. Al meu treball he inclòs el testimoni del *tio* Sant Antoni, que va viure aquesta repressió. Seria molt interessant fer aquest treball utilitzant les fonts orals, ja que hi ha una gran quantitat de persones que van viure la dictadura de Franco.
- ✓ Estudiar com va ser l'educació durant la II República Espanyola. He inclòs aquest tema en el testimoni del *tio* Sant Antoni; potser no hi ha testimonis que fossin mestres d'aquella època, ja que fa molts anys, però sí alumnes de la República. En el meu treball Enrique i la tia Victòria ho eren.
- ✓ Tractar un determinat aspecte de la transició política. Quins canvis hi va haver i la diferència que hi va haver entre la dictadura i la transició. També la velocitat en què es van esdevenir aquets canvis. Tanmateix l'opinió que té la població sobre aquesta etapa de la nostra història.
- ✓ El paper de l'església en la Guerra Civil Espanyola i sobretot en la repressió que es va dur a terme durant la postguerra. En el meu treball he inclòs el testimoni del *tio* Sant Antoni i d'altres, que en alguns moments parlen d'aquest tema.
- ✓ Estudiar la Guerra Civil Espanyola amb testimonis orals dels nens i nenes de la guerra que en aquella època tenien fins a uns deu anys. És el cas en el meu treball de Manuela, la tia Victòria, el *tio* Julio, etc, que en la guerra tenien de sis a catorze anys.

ANNEX 6. Treball als arxius de Forcall i de Villores

Vaig anar primer a l'arxiu de Forcall, un poble més gran que Villores, ja que creia que trobaria més informació interessant tot i que no va ser així. No hi havia molts documents referents als anys de la Guerra Civil Espanyola i cap referència directa a la guerra; només hi havia cartilles de repartiment de gasolina, de menjar, etc. Hi havia informació referent a la CNT-FAI, UGT i Izquierda Republicana, en què demanaven material per al front però no feien referències a la guerra. Als documents de l'arxiu de Forcall no figuraven les defuncions entre els anys 1936 i 1939, cosa que les defuncions dels altres anys sí hi constaven.

A l'arxiu de Villores sí que hi havia més referències directes sobre la guerra: reemplaçaments, subministraments per al front, etc. També vaig trobar informació sobre la CNT-FAI, UGT i Izquierda Republicana semblant a la de Forcall. Vam trobar sol·licituds d'informes sobre algunes persones relacionades amb les fonts orals que vaig entrevistar.

Entre tots els documents de l'arxiu de Villores, vaig trobar el document del casament d'Isidro Borràs. El vaig fotocopiar i després li vaig donar la còpia a Isidro Borràs, que es va fer molt content en veure'l i em va dir que no l'hi ho havia donat mai ningú. També vaig trobar una sol·licitud d'informes sobre el *tio* Riera (el pare de Pilarin), que li van fer un judici i després el van castigar a fer un caminet de pedra ell tot sol i el van tancar a una sala de l'ajuntament (on ara estan els arxius).

ANNEX 7. Difusió (Cartes al departament i a l'ajuntament de Morella)

Una proposta d'aquest treball de recerca és fer una difusió pels ajuntaments de la comarca dels Ports per a recuperar els testimonis de la Guerra Civil Espanyola i els llocs on hi van haver episodis destacables de la guerra, i vaig enviar una carta a l'ajuntament de Morella per a proposar-los aquesta idea. En una conversa amb l'alcalde Joaquim Puig, va mostrar el seu interès en considerar aquesta proposta quan tinguin ocasió a l'ajuntament.

Com la utilització dels testimonis orals per a ensenyar i aprendre la història de la Guerra Civil Espanyola en batxillerat i ESO, ja que és una forma d'aprendre molt interessant i ajuda a veure des d'un altre punt de vista aquest episodi tant important de la nostra història, vaig enviar una altra carta al Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya per veure si ells podrien difondre la idea en la pàgina www.xtec.cat. La resposta a aquest escrit la presento després de la carta que jo vaig enviar. La solució la vam trobar en l'apartat de difusió de projectes en aquesta pàgina.

Carta per al departament d'educació

Senyor,

Sóc Guillem Tena i Vidal, alumne de segon de batxillerat de ciències de l'IES Manuel Sales i Ferré, d'Ulldecona. Estic realitzant un treball de recerca relacionat amb la història oral d'algunes persones que van viure la Guerra Civil Espanyola a la comarca dels Ports i del Montsià, entre les quals destaca Isidro Borrás Balaguer, nascut a Forcall ara fa noranta anys i en l'actualitat veí de Mollet i Àngel, veí de les Cases d'Alcanar, de 96 anys.

Fa dos anys que realitzo el treball i durant este temps m'he adonat de la importància dels fets que van ocórrer tant a la comarca dels Ports com a resultat del trencament del Front de Terol com a les comarques per on va passar la Batalla de l'Ebre (Priorat i Ribera d'Ebre).

En la recerca per Internet, m'he adonat de la gran quantitat d'informació existent en la xarxa sobre la Batalla de l'Ebre a les comarques veïnes als Ports i l'escassa o nul·la informació sobre el pas del Front de Terol pels Ports*. Em va cridar l'atenció la pàgina web <http://www.batallaebre.org/>, "Espais de la Batalla de l'Ebre", un memorial democràtic que consisteix en un conjunt d'actuacions en nou dels pobles pels que va passar esta batalla. En esta pàgina podem conèixer i recordar fets que van ocórrer ara fa més de setanta anys. Com vostè ja sap, el Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre està gestionat pel govern català i quinze ajuntaments de la zona (del Priorat i del Baix Ebre).

He pogut comprovar durant la recopilació dels documents gravats de les fonts orals en què em baso per a realitzar el meu treball, que aquesta tasca és ingent, difícil, delicada i feixuga. Així que una persona sola –com és el meu cas- no pot recuperar gaires documents orals en proporció als que encara podríem entrevistar.

És per això que m'adreço a vostè per suggerir-li una idea que considero interessant. Es tracta de demanar als joves i a les joves de Catalunya amb edats compreses entre els 16 i els 18 anys, que recopilin en un format adient (gravació de mòbil, gravadora, vídeo, fotografies,...) el testimoni oral dels familiars o coneguts propers que hagin viscut la Guerra Civil arreu de la nostra geografia i arxivin aquests documents de forma segura. Per fer-ne difusió d'aquesta proposta es podria utilitzar el portal <http://www.xtec.cat/> al qual tenim accés des de tots els centres d'ensenyament de Catalunya.

Tant mateix, utilitzant el portal de l'XTEC es podrien penjar els documents obtinguts per l'alumnat que participe en l'experiència a Internet, cosa que permetria a la resta de l'alumnat la consulta de les vivències de la nostra gent gran que va viure la Guerra Civil.

Considero imprescindible que recuperem i preservem el testimoni oral de les persones de les nostres comarques que van viure directament la Guerra, i guardar-les almenys a nivell particular i privat, per si més endavant hi ha l'ocasió de fer un estudi sobre la incidència de la guerra a Catalunya. Encara estem a temps d'evitar la pèrdua d'aquest patrimoni oral irreplaceble. Ara hem de guanyar la batalla al temps!

Confio que trobe l'ocasió per a plantejar amb caràcter urgent esta idea al seu equip. Espero la seua resposta.

Cordialment.

Guillem Tena i Vidal

Ulldecona, 6 d'octubre de 2009

*PS: He contactat amb una altra carta amb l'ajuntament de Morella per a proposar diverses actuacions a la comarca dels Ports encaminades a recollir la història oral. Ja n'he parlat i estem en contacte..

Carta per a l'ajuntament de Morella

Senyor,

Sóc Guillem Tena i Vidal, alumne de segon de batxillerat ciències de l'IES Manuel Sales i Ferré, d'Ulldecona, malgrat que en períodes de vacances visc amb la meua família a Villores. Estic realitzant un treball de recerca relacionat amb la història oral d'algunes persones que van viure la Guerra Civil Espanyola a la comarca dels Ports, entre les quals destaca Isidro Borrás Balaguer, nascut a Forcall ara fa noranta anys.

Fa dos anys que realitzo el treball i durant este temps m'he adonat de la importància dels fets que van ocórrer a la nostra comarca com a resultat del trencament del Front de Terol. Durant este temps m'he anat documentant principalment sobre la Batalla de Terol i la Batalla de l'Ebre.

En la recerca per Internet, m'he adonat de la gran quantitat d'informació existent en la xarxa sobre la Batalla de l'Ebre a les comarques veïnes als Ports i l'escassa o nul·la informació sobre el pas del Front de Terol per les nostres terres. Em va cridar l'atenció la pàgina web <http://www.batallaebre.org/>, "Espais de la Batalla de l'Ebre", un memorial democràtic que consisteix en un conjunt d'actuacions en nou dels pobles pels que va passar esta batalla. En esta pàgina podem conèixer i recordar fets d'ara fa més de setanta anys. El Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre que ho gestiona està integrat pel govern català i quinze ajuntaments.

Llavors vaig pensar que seria interessant i important disposar d'algun centre d'interpretació de la Guerra Civil a la comarca dels Ports en reconeixement de les persones que la van viure. Hi ha moltes opcions per a fer-ho: crear un espai-museu, col·locar panells informatius, realitzar exposicions, certàmens, rutes per a visitar els escenaris de la guerra, tríptics de informació,... Jo plantejaré una proposta al meu treball que li puc fer arribar si convé.

D'esta manera, tant les persones que habiten la nostra comarca com els milers de persones que ens visiten en època turística, disposarien d'un atractiu cultural que té el valor afegit d'estar impregnat dels sentiments i de les emocions del nostre patrimoni històric.

Donat que este projecte implica diferents estaments i localitats, m'adreço a vostè com a alcalde del municipi més gran de la comarca per a plantejar-li la possibilitat d'iniciar -en col·laboració amb la resta d'ajuntaments dels Ports- un projecte de recuperació de la memòria històrica relacionat amb la Guerra Civil a les nostres contrades. Em consta que ja hi ha actuacions en este sentit en determinats col·lectius de la comarca, només cal referir-nos a la xerrada sobre la memòria històrica realitzada a l'Aplec de la Mata del mes de juliol.

Tanmateix, considero que és imprescindible que recuperem i preservem el testimoni oral de les persones de la comarca dels Ports que van viure directament la Guerra, almenys a nivell particular i privat, per si més endavant hi ha l'ocasió de fer un estudi sobre la incidència de la guerra en la nostra comarca més complet. Encara estem a temps d'evitar la pèrdua d'aquest patrimoni oral irrepetible. Ara hem de guanyar la batalla al temps!

Confio que trobe l'ocasió per a plantejar amb caràcter urgent esta idea al seu equip. Quedo en espera de la seua resposta.

Cordialment.

Guillem Tena i Vidal

Ulldecona, 6 d'octubre de 2009

*PS: La meua tutora Dolors Vidal Segarra ja va tindre l'ocasió de comentar-li el meu treball el dia que van coincidir en la trobada de dolçainers i grallers de la Confederació Catalanoaragonesa el passat mes de setembre.

Resposta a la carta al departament d'educació

Assumpte: RESPOSTA ESCRIT ADREÇAT AL CONSELLER
D'EDUCACIÓ
Per: mvidal5@xtec.cat
CC:
CCO:

Data: 14:15
De: Conseller d'Educació

[Reproducció suprimida. Remeten a la pàgina web del Memoria Democràtic:
<http://www.memorialdemocratic.net/>]

ANNEX 8. Díptic amb una proposta de ruta de turisme cultural pels espais de la Guerra Civil a la comarca dels Ports

ANNEX 9. Model d'enquesta

Aquest estiu vaig passar una enquesta als meus amics i amigues per tenir una idea global del que coneixen sobre la Guerra Civil Espanyola els adolescents de setze a divuit anys (alguns tenien més o menys anys), i la importància que consideraven que va tenir la guerra en la nostra història. L'anàlisi d'aquesta enquesta l'he fet amb l'ajuda de Julio Tena. Els resultats de l'enquesta estan comentats a les conclusions del treball.

Enquesta sobre la Guerra Civil Espanyola

L'objectiu d'aquesta enquesta és saber els coneixements que tenen els adolescents sobre la Guerra Civil Espanyola i que els agradaria saber.

Les respostes d'aquesta enquesta són confidencials i només s'utilitzarà per al aquest treball de recerca. Has de donar respostes sinceres i ficar el que penses realment.

Moltes gràcies per la teua participació.

1. **Edat:**

2. **Sexe:**

Masculí Femení

3. **Quina ocupació tens?**

Estudio
 Treball
 Altres

4. Coneixes alguna persona gran que ha viscut la Guerra Civil Espanyola? En cas afirmatiu, has parlat amb aquesta persona sobre aquest tema?

- No conec cap persona
 Conec alguna persona, però no n'he parlat amb ella
 Conec alguna persona i n'he parlat amb ella

5. Quines d'aquestes persones tenen relació amb la Guerra Civil Espanyola?

- Lluís Companys
 Adolfo Suárez
 Buenaventura Durruti Domingo
 Manuel Azaña y Díaz

6. Creus que és important recuperar i preservar la memòria històrica de la Guerra Civil Espanyola? Valora la teua resposta:

- Gens
 Un poc
 No molt
 Bastant

7. Creus que el que va passar durant la guerra ha condicionat la nostra història contemporània?

- Sí
 No
 Només a nivell polític
 No m'ho he plantejat mai

8. T'agradaria saber més coses sobre la Guerra Civil Espanyola?

- Sí
 No
 No ho he pensat mai

9. Has vist alguna pel·lícula o llegit algun llibre relacionat amb la Guerra Civil Espanyola?

- Sí
 No
 No me'n recordo

10. Senyala la batalla o les batalles que van ocórrer durant la Guerra Civil.

- Bombardeig de Guernika
 La batalla de l'Ebre
 Batalla de Guadalajara
 Desembarcament de Normandia

11. Quin any va començar i va acabar la Guerra Civil Espanyola?

- 1939-1945
 1932-1936
 1936-1939
 Ho desconec / No me'n recordo

12. T'ha semblat interessant aquesta enquesta?

- Sí
 No
 Una mica

13. Quantes persones van morir en la Guerra Civil a Catalunya?

- 100.000
- 40.000
- 3.000
- No ho sé

14. Durant la Guerra Civil milers de persones es van exiliar. Saps que significa exiliar-se?

- Marxar del país d'origen perquè les autoritats t'obliguen
- Marxar voluntàriament del país d'origen per motius polítics
- Marxar a treballar a un altre país
- No ho sé

15. Saps que va provocar la Guerra Civil Espanyola?

- Sí
- No
- No me'n recordo

En cas afirmatiu, on ho has après?

- A l'escola o a l'institut
- M'ho ha explicat un familiar
- M'ho ha explicat un amic
- Altres

Escriu alguna de les coses que t'agradaria conèixer sobre la Guerra Civil.

ANNEX 10. Poesia Vuela... vuela... golondrina

Fent un gran esforç de memòria el tio Sant Antoni va intentar recordar el text d'una poesia de quan estava tancat a la presó. El primer dia no va recordar gaires versos, però el següent va venir a buscar-me i em va dir que ja recordava més estrofes. Després la vaig buscar per Internet i casualitat que la filla de l'autor de la poesia l'havia penjada a Internet el dia del seu aniversari com a regal per al seu pare (ja mort). El text és el següent:

Vuela... vuela... golondrina

Golondrina ¿estás cansada
que te has posado en la reja?
¿No vuelas alborozada
en busca de tu pareja,
que estará desconsolada?

¿Es que te agrada gozar
del fresco aire el blando beso,
o es que quieres endulzar,
con tu armonioso cantar
las tristes horas del preso?

No te marches golondrina,
aún hay sol en la montaña;
mientras la tarde declina,
trina, golondrina, trina
y al pobre preso acompaña.

Oye, golondrina hermosa,
tú que estás libre y con brío,
¿Quieres volar presurosa
a una "viejita" llorosa,
entregarle un beso mío?

Cruzarás en raudo vuelo
montañas, ríos y valles;
y en el madrileño suelo,
llorando con desconsuelo,
tu a mi madre quizás la halles.

Dile que cese en su llanto,
dile que le mando un beso,
dile que, al que llora tanto,
recreaste con tu canto,
que me has visto aunque estoy preso

Dile que cuando destalle
Venus fulgiendo con brío,
mande su beso a la estrella,
que aquel, el beso de ella, llegue
hasta allí, esperando el mío.

Percibirán mis oídos
el rumor de los dos besos
registra todos los ruidos;
capta todos los sonidos,
el tímpano de los presos.

Cuéntale a mi madre vieja
que una tarde fresca y bella,
te posaste ante mi reja
y que te hable mucho de ella,
¡no te olvides de mi verja!

No le digas que he llorado
no le digas que estoy triste,
dile que aunque encarcelado,
sonreía esperanzado
la tarde que tú me viste

Cuélgala en su balcón tu nido
y con tu dulce cantar
cuando con rostro afligido
recuerde al hijo querido,
no la dejaras llorar.

Y no hay en la colina;
el campo pierde color;
mientras la tarde declina,
vuela... vuela... golondrina
déjame con mi dolor.

Autor: Eleuterio Pérez Cornejo

Em va recitar una altra poesia, però hi ha un fragment que no s'entén bé. El tio Sant Antoni em contava que a la presó es va fer molta poesia, perquè hi havia gent molt "lista". Ell tenia un llibre on les anotava totes, més de cinquanta o seixanta poesies. Però en un registre de la Guàrdia Civil que li varen fer simultàniament a la seua casa de Forcall i de Villores, van trobar el llibre i li'l varen agafar. Per a ell va ser una gran pèrdua. El títol de la poesia és Un tamboril de emociones, que expressa el rebombori que es produïa a la presó quan el carter portava les cartes als presoners.

Un tamboril de emociones

Un tamboril de emociones
resuena en la galería,
es la carta de la madre,
de la esposa, de la hija.

Con remolino de nervios,
rasgo el sobre,
leo la carta,
es de mi madre porfía.

[...]
que ni Dios no me aflija
y confío en la justicia.

Mira, hijo mío,
te mando chocolate,
queso y galletas de vainilla.
Te mandarí más cosas,
pero el tendero no fía.

Un tamboril de emociones
resuena en la galería.

ANNEX 11. Octaveta de Juan Isidro Borràs

Isidro Borràs va escriure una octaveta ja després de la dictadura de Franco per a reivindicar el reconeixement dels republicans afusellats a Forcall pels franquistes i denunciar la placa franquista que hi ha al l'església d'aquest poble. Ell volia repartir l'octaveta al davant de aquesta església al pas de la processó, com a record dels seus amics afusellats, però al final no ho va fer perquè els seus familiars li van demanar que no ho fes.

Los demócratas forcallanos, perdonan pero no olvidan. No olvidan que pasaron por tribunales militares 285 forcallanos de entre ellos se dictaron 32 penas de muerte y fueron ejecutados o muertos en las cárceles:

Victor Ortí Balaguer	(ejecutado en Morella)
Manuel Ortí Balaguer	(" " en Castellón)
Vicente Carbó	(" " " ")
Cándido Membrado	(" " " ")
Antonio Borràs	(" " " ")
Domingo Llop	(" " " ")
Alfonso Martí Mestre	(" " " ")
José Segura Peturra	(M. N. " ")
Francisco Buenaventura	(" " " Benicarlo)
Manuel Cascón	(M. N. S. Miguel de los Reyes)
Francisco del Roquis	(ejecutado en Castellón)
José Sancho	(" " " ")
Manuel Oliet	(" " " ")
Valentín Casanova	(" " " ")
José Monfort	(" " " ")
Marcos Soler Peñarroya	(M. N. " Reus)

El delito cometido por estos Forcallanos solo fue la defensa de lo que hoy disfrutamos todos los españoles que es el derecho a la LIBERTAD y la DEMOCRACIA.

Por todo lo antes reseñado deseáramos, que antes de poner dos placas de Caídos lo que denotaría símbolos de la maldita guerra civil fuera quitada de quien proceda la única placa que existe.

GRACIAS
LA COMISION

ANNEX 12. CD

Aquest CD inclou:

- El text del llibre *Petjades d'una guerra*.
- La memòria del treball de recerca.
- L'annex amb alguns els documents als que faig referència al treball.

Per evitar que aquests documents ocupen molta memòria, altres imatges les presentaré en l'exposició oral.